

УДК 378.015.311:159,922.2:502/504:[37.091.12-051
DOI <https://doi.org/10.32838/2709-3093/2020.4/37>

Панченко В.О.

Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка

Шлімакова І.І.

Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка

ДИНАМІКА ЗМІН СКЛАДНИКІВ ЕКОЛОГІЧНОЇ СВІДОМОСТІ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ У ПРОЦЕСІ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ

У статті обґрунтовано актуальність дослідження екологічної свідомості студентської молоді та необхідність екологічно доцільних змін у свідомості людини через оновлення змісту екоосвітнього простору.

Здійснено експериментальне лонгітюдне дослідження складників екологічної свідомості студентської молоді, а саме трьох її компонентів: екологічних потреб, екологічних цінностей та екологічної спрямованості.

Проаналізовано психодинамічні зміни екологічної свідомості у студентів психолого-педагогічного факультету та факультету фізичного виховання протягом навчання з першого по четвертий курси.

Встановлено відмінності показників екологічних цінностей у студентів різних факультетів. Протягом усіх років дослідження менш вираженим він є у студентів факультету фізичного виховання порівняно зі студентами психолого-педагогічного факультету. Здійснено порівняльний аналіз динаміки показників екологічних цінностей, який засвідчив тенденцію спаду у студентів факультету фізичного виховання та тенденцію зростання у студентів-психологів.

Констатовано, що колоборативна екодиспозиція є вагомою структурною складовою частиною екологічної свідомості студентів обох факультетів протягом усього періоду навчання. Такий факт засвідчує розуміння студентами сутності природи, усвідомленого визначення ними своїх дій та рішень стосовно навколишнього середовища та про перевагу у студентській молоді еконормативної поведінки.

Виявлено пріоритетність серед життєвих сенсів студентів обох факультетів прагнення до волі та незалежності, що посилюється від першого до четвертого курсу навчання. При цьому зростає прийняття і самореалізаційних, сімейних, екзистенційних та когнітивних сенсів.

Наголошується, що усвідомлена некомпетентність однаково притаманна в перші роки навчання як студентам-психологам, так і студентам факультету фізичного виховання. Зафіксовано позитивну динаміку і зміну з усвідомленої некомпетентності студентів-психологів на усвідомлену екологічну компетентність на третьому та четвертому курсах навчання. Діагностовано вищий рівень показників компонентів екологічної компетентності (окрім когнітивного) у студентів-психологів. Ймовірною причиною такої відмінності є наявність у змісті їхньої професійної підготовки екопсихологічних дисциплін.

Ключові слова: екологічна свідомість, екологічні потреби, екологічні цінності, екологічна спрямованість, студентська молодь, професійна підготовка.

Постановка проблеми. Осмислення гостроти екологічної кризи і необхідності зміни світоглядних та ціннісних орієнтирів безпосередньо пов'язане з проблемою зміни свідомості як широких мас населення, так і представників студентської молоді, що проходять фахову підготовку в коледжах, ліцеях, ЗВО та інших навчальних закладах. Це передбачає особливу увагу до проблеми екологічної психології – формування екологічної свідомості у широкому сенсі слова.

У педагогічній теорії та практиці поки що не склалося єдиної думки щодо того, які саме умови сприяють ефективному формуванню екологічної свідомості особистості. Причиною цього є зміна парадигми екологічної освіти: від орієнтації на раціональне природокористування, охорону природи загалом до формування екологічної свідомості, моралі, етики. Розв'язання цих завдань дасть можливість вирішити кризові екологічні ситуації. Екологічно доцільні зміни у свідомості

людини можуть бути здійснені через оновлення змісту екоосвітнього простору на основі нової світоглядної парадигми.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблему екологічної свідомості та особливості її формування досліджували: С.Д. Дерябо, А.М. Львовичкіна, В.І. Панов, В.О. Скребець, Ю.М. Швалб, В.А. Ясвін (теорія розвитку екологічної свідомості); І.В. Кряж, Г.В. Платонов (погляди на особливості формування екологічної свідомості); І.Д. Зверєва (аспекти взаємодії людини і природи); О.М. Захлебний (екологічна освіта у школі); І.Т. Суравегіна, Є.М. Кудрявцева (теорія і практика відповідального ставлення до природи); А.Н. Некос, А.В. Миронова, Г.С. Тарасенко, Н.В. Лисенко, Г.С. Данилова, Н.В. Гнилуша (методологічні основи екологічної освіти і виховання у вищій школі); Л.Б. Лук'янова, Н.Б. Грейда, І.І. Шлімакова, М.С. Швед (формування складових частин екологічної культури, свідомості, світогляду).

Постановка завдання. Метою нашого дослідження є аналіз складників екологічної свідомості студентів та динамічних змін їх показників у процесі професійної підготовки.

Виклад основного матеріалу. У психологічній науці немає єдиного визначення поняття «екологічна свідомість». У загальному розумінні екологічна свідомість – це та ж сама свідомість, але яка має свою специфіку, спрямованість, пов'язану зі своєрідністю відображення світу природи і конструктивно-творчим його перетворенням. Попередньо здійснивши теоретичний аналіз феномена екологічної свідомості, в її структурі ми розглядаємо три компоненти: екологічні потреби, екологічні цінності й екологічну спрямованість, психологічні особливості яких вивчаються у нашому дослідженні.

У дослідженні взяли участь 60 студентів: 30 студентів факультету фізичного виховання і 30 студентів психолого-педагогічного факультету Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка, які були опитані у жовтні 2017 року (I курс). Ці ж студенти пройшли повторне обстеження у жовтні 2018 року (II курс), 2019 року (III курс) та 2020 року (IV курс).

У ході дослідження були використані три методики, як: Методика ТЕД-25 В.О. Скребця для виявлення системи цінностей (соціальних, екологічних, моральних та Я-цінностей) та екологічних диспозицій особистості; Методика самооцінки екологічної компетентності Д.С. Єрмакова для визначення ступеня сформованості компонен-

тів екологічної компетентності; Методика дослідження системи життєвих сенсів В.Ю. Котлякова в модифікації Д.С. Єрмакова для визначення змісту системи життєвих сенсів (які категорії життєвих сенсів і в якому співвідношенні представлені у системі життєвих сенсів досліджуваного).

Аналіз даних діагностики дозволив нам з'ясувати особливості прояву екоціннісних диспозицій студентської молоді.

Відповідно до цих рисунків серед значущих цінностей найбільш вираженими у студентів на 1-му курсі є екологічні цінності (31,15%), на 2-му – моральні (28,84%), а на 3-му (29,89%; 29,38%) та на 4-му (29,10%; 30,06%) – екологічні та моральні цінності з незначимими відмінностями. Але суттєві відмінності за цими показниками було виявлено між групами студентів різних факультетів. Протягом усіх років дослідження студенти психолого-педагогічного факультету демонстрували значимо вищі показники за цими цінностями.

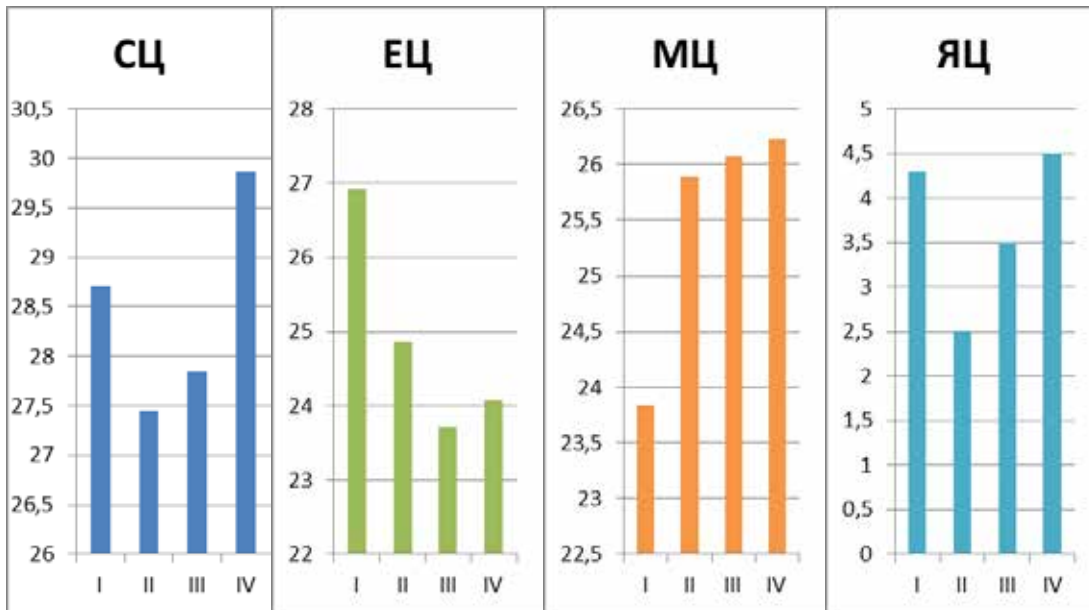
Варто відзначити розбіжності, які спостерігаються між даними по факультетах: у студентів ФФВ протягом усіх років домінуючими є соціальні цінності та Я-цінності. У студентів-психологів такі показники не набирають достатньої значущості; на відміну від студентів факультету фізичного виховання, у студентів психологів домінують з певною динамічністю екологічні цінності та моральні.

Особливу увагу варто приділити динаміці показників: у студентів факультету фізичного виховання чітко простежується спад показників екологічних цінностей, натомість іде постійне зростання таких моральних цінностей; у студентів психолого-педагогічного факультету також простежується динамічне зростання моральних цінностей і нерівномірне (спадання, а потім зростання) екологічних цінностей.

Пік зростання екоцінностей у студентів-психологів припадає на 3-й курс не випадково, а ймовірно пов'язаний з тим, що студентам викладається предмет «Екологічна психологія», який закладає фундамент екологічного спрямування свідомості студентів.

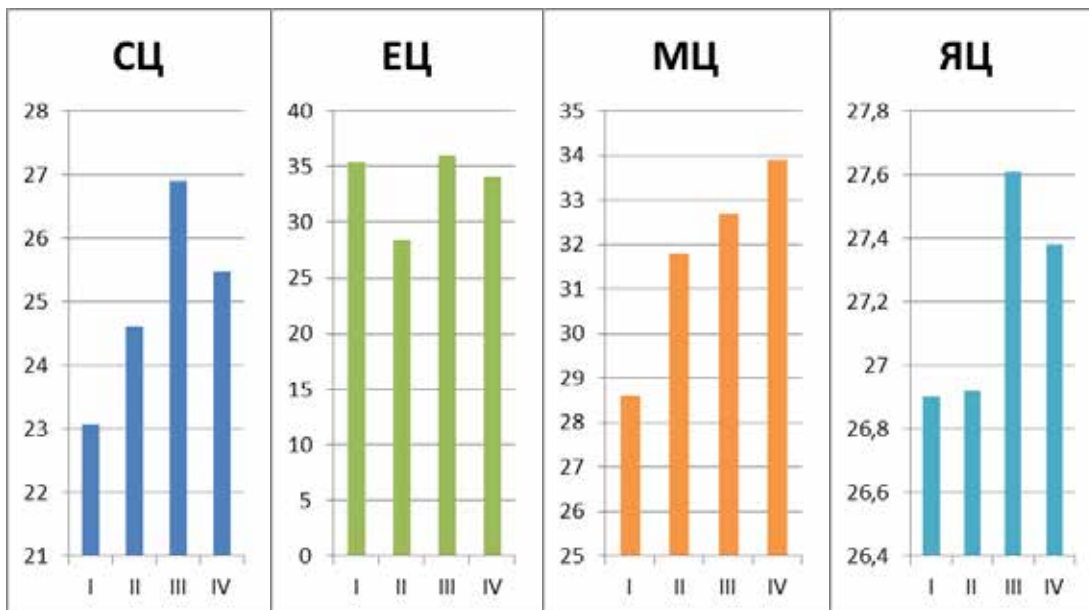
Використання методики «ТЕД-25» дозволило також з'ясувати особливості екопсихологічних диспозицій університетської молоді. Уваги заслуговують такі результати.

Серед екоціннісних диспозицій середньостатистичною, найбільш вираженою у студентів обох факультетів і за чотирма дослідженнями (52,85% – 1-го курсу; 51,42% – 2-го курсу; 55,85% – 3-го курсу; 48,97% – 4-го курсу) є колаборативна

Рис. 1. Відсоткове співвідношення цінностей у свідомості студентів 1-го – 4-го курсів факультету фізичного виховання

Примітка: аббревіатура екодиспозицій у таблицях відповідає їх авторському позначенню в оригіналі методики. Умовні позначення: СЦ – соціальні цінності, ЕЦ – екологічні цінності, МЦ – моральні цінності, ЯЦ – Я-цінності; Clb – колаборативна диспозиція, Nes – несеситивна диспозиція, Ind – індіферентна диспозиція, Sms – суміснійна диспозиція, Smt – суметральна диспозиція, Gach – гашенарна диспозиція

Рис. 2. Відсоткове співвідношення цінностей у свідомості студентів 1-го – 4-го курсів психолого-педагогічного факультету

екодиспозиція, що свідчить про розуміння студентами сутності природи, усвідомленого визначення ними своїх дій та рішень стосовно природи.

Найбільші відмінності між факультетами також спостерігаються за показником колаборативної екодиспозиції, ця тенденція зберігається і між дослідженнями протягом чотирьох років. Студенти

психологи демонструють значимо вищі показники колаборативної екодиспозиції, це говорить про те, що студенти ППФ краще розуміють сутність живої природи, оптимально врегульовують власні стосунки з довкіллям, визначають умови для узгодженості дій і наслідків рішень, що приймаються згідно із законами розвитку біологічних проце-

сів. Варто відзначити зростаючу динаміку за цим показником у студентів-психологів і спадаючу у студентів факультету фізичного виховання.

Меншою мірою також у тенденції виявляється несесітивна екодиспозиція (26,66% – 1-го курсу; 27,36% – 2-го курсу; 38,51% – 3-го курсу; 24,54% – 4-го курсу). У студентів ФФВ значима динаміка не простежується, а у студентів-психологів спадаючи, що характеризується як позитивна динаміка. Студенти, в свідомості яких виражена несесітивна екодиспозиція, вважають себе господарями природи та сприймають її лише як джерело певних ресурсів, потрібних людині.

Опитувані, в свідомості яких виражена індивідуентна екодиспозиція, ніби не помічають, що є природа зі своїми законами та особливостями. Природа немов би сама по собі, а людина – сама собою. Варто відзначити зростаючу динаміку від 1-го до 4-го курсу у студентів факультету фізичного виховання, що не можна охарактеризувати як позитивну.

Совмісійна екодиспозиція (19,99% – 1-го курсу; 18,80% – 2-го курсу; 16,2% – 3-го курсу; 16,52% – 4-го курсу) відтворює слабкість людської істоти перед силами та стихіями природи. На обох факультетах відзначається спадаюча динаміка.

Совметральна екодиспозиція (9,76% – 1-го курсу; 12,14% – 2-го курсу; 12,88% – 3-го курсу; 13,57% – 4-го курсу), аргументоване приборкування природних систем задля задоволення власних інтересів, насилля над природою з метою ефективнішої її експлуатації. У студентів факультету фізичного виховання спостерігається значиме зростання показників щороку.

Незначна кількість студентів з гашенарною екодиспозицією (8,30% – 1-го курсу; 8,80% – 2-го курсу; 8,35 – 3-го курсу; 10,11% – 4-го курсу) підсвідомо або напівсвідомо прагнуть завдати шкоди природі.

За допомогою U-критерій Манна-Уїтні для незалежних вибірок було виявлено відмінності у виявах екоціннісних орієнтацій та екодетермінованої поведінки студентів психолого-педагогічного факультету та факультету фізичного виховання. Установлено статистично значущі відмінності у групах молоді між соціальними цінностями (при $p \leq 0,01$), що свідчить про більшу вираженість соціальних цінностей у студентів ФФВ, та між екологічними цінностями (при $p \leq 0,05$), що свідчить про значимішу вираженість екологічних цінностей у студентів ППФ.

Значущі відмінності спостерігаються в совметральній (при $p \leq 0,001$) та гашенарній (при $p \leq 0,01$)

екодиспозиціях, у студентів ФФВ виражені яскравіше, що характеризує їх більшу схильність до байдужого ставлення до природи або прагнення нашкодити їй, більше ніж у психологів; у них більш виражена колаборативна екодиспозиція (при $p \leq 0,001$), що стверджує позитивне та бережливе ставлення до природи та розуміння її значення у житті людей.

З'ясовано, що у студентської молоді на 1-му курсі навчання переважали екологічні цінності, на 2-му – моральні, а на 3-му та на 4-му – екологічні та моральні цінності з незначимими відмінностями. Суттєві відмінності було виявлено між групами студентів за показником екологічні цінності, який виражений у студентів факультету фізичного виховання менше ніж у студентів ППФ. У студентів ФФВ між дослідженнями чотирьох років тенденція пріоритету ціннісних орієнтацій збереглася (соціальні та Я-цінності). А у студентів ППФ – змінилася з екологічних цінностей на моральні, а потім навпаки, що зумовлене, на нашу думку, спрямуванням навчального процесу психологів на людину загалом та викладання дисциплін екологічного спрямування. Вагомою структурною складовою частиною екологічної свідомості студентів обох факультетів є колаборативна екодиспозиція, що спостерігається протягом усього періоду дослідження. Відмінності виявляються в динаміці: у психологів вона позитивна, у студентів ФФВ – спадаюча.

На наступному етапі для визначення критеріїв сформованості екологічної компетентності студентів обох факультетів було проведено методику самооцінки екологічної компетентності Д.С. Єрмакова. У дослідженні було використано шкалу, що передбачає три рівні відповідно до повноти сформованості компонентів екологічної компетентності: високий – усвідомлена компетентність, середній – усвідомлена некомпетентність, низький – неусвідомлена некомпетентність.

Рівень екологічної компетентності у студентів-психологів та студентів факультету фізичного виховання протягом перших двох курсів навчання перебуває на однаковому, середньому, рівні, тобто їм властива усвідомлена некомпетентність.

Значні відмінності в результатах студентів з двох факультетів спостерігаються лише в ціннісно-смісловому компоненті екологічної компетентності. На 1-му курсі вищим показником за цим компонентом був у студентів факультету фізичного виховання, а на 2-му курсі, навпаки, у студентів психолого-педагогічного факультету. Але варто відзначити позитивну динаміку і зміну з

усвідомленої некомпетентності студентів ППФ (на 3-му та 4-му курсах) на усвідомлену екологічну компетентність (високий рівень 2,31 на 3-му; 2,21 – на 4-му). Усі показники компонентів екологічної компетентності (окрім когнітивного) у студентів ППФ були значно вищими, ніж у студентів ФФВ. Знову ж таки відзначаємо вплив вивчення дисципліни «Екологічна психологія» та активну участь у різних психолого-екологічних програмах та проєктах.

Для визначення статистично значущих відмінностей за результатами такої методики між двома вибірками (ППФ та ФФВ) знову було використано U-критерій Манна-Уїтні. Установлено статистично значущі відмінності у групах між ціннісно-смісловим компонентом екологічної свідомості (при $p \leq 0,05$), що свідчить про більшу вираженість компонента у студентів ППФ. Проаналізувавши дані результатів дослідження студентів ППФ та ФФВ на 1-му та на 2-му курсах, можна зробити висновки, що рівень екологічної компетентності протягом двох курсів навчання перебуває на однаковому, середньому рівні, тобто студентам властива усвідомлена некомпетентність. На 3-му та 4-му курсі студентам ФФВ також властива усвідомлена екологічна некомпетентність, показники компонентів екологічної свідомості перебували на тому ж самому рівні, на відміну від студентів ППФ, які на 3-му та 4-му курсах продемонстрували усвідомлену екологічну компетентність, і всі показники були значно вищими ніж на попередніх курсах.

На наступному етапі дослідження визначено значущість життєвих сенсів за допомогою методики «Дослідження системи життєвих сенсів» В.Ю. Котлякова в модифікації Д.С. Єрмакова.

Як демонструє порівняльний аналіз, для вибірки студентів 1-го курсу ФФВ характерне домінування «альтруїстичних» сенсів, що засвідчує значущість покращення світу та безкорисливості для наших респондентів, що виступає смисловим фундаментом власної життєдіяльності; для вибірки студентів 1-го курсу ППФ характерне домінування «гедоністичних» сенсів, яке пояснюється тим, що студенти прагнуть отримувати задоволення від життя, бути щасливими та переживати якомога більше позитивних відчуттів; для всієї вибірки студентів 2-го курсу характерне домінування «екзистенційних» сенсів, що відображає притаманні гострі потреби у відчутті своєї активної й вільної включеності у життя; для студентів 3-го курсу ППФ характерне домінування «альтруїстичних» сенсів, а для студентів ФФВ – домінування «екзистенційних» сенсів; на

4-му курсі у студентів ППФ домінують «екзистенційні» сенси, а у студентів ФФВ – «гедоністичні» та «екзистенційні» сенси.

Для психологів-першокурсників характерне домінування поруч із «гедоністичними» «екзистенційних» (так само, як і на 2-му курсі) та «альтруїстичних» (на відміну від результатів на 2-му курсі) сенсів і другорядність – «сімейних» (на відміну від результатів на 2-му курсі), «комунікативних» (так само, як і на 2-му курсі) та «статусних» (так само, як і на 2-му курсі). На 3-му курсі у психологів спостерігається також домінування «сімейних» та «екологічних» сенсів, які на 4-му курсі зберігають свою значимість, лише обмінюються рангами. Варто звернути увагу, що на 1-му, 2-му курсах у психологів екологічні сенси життя не були домінантними, а знаходились у кінці рангового ряду.

Для студентів ФФВ на першому курсі характерне домінування «альтруїстичних» (на відміну від результатів на 2-му курсі), «комунікативних» (на відміну від результатів на 2-му курсі) та «екзистенційних» (так само, як і на 2-му курсі) сенсів та другорядність – «статусних» (так само, як і на 2-му курсі), «гедоністичних» і «сімейних» (на відміну від результатів на 2-му курсі) сенсів. На 3-му, 4-му курсах домінантні «гедоністичні», «екзистенційні», «сімейні» (на 3-му), «альтруїстичні» (на 4-му), набувають домінантності сенси «самореалізації».

Для всієї вибірки студентів факультету фізичного виховання характерна другорядність «когнітивних» та «екологічних» сенсів, що свідчить про особистісну незначущість розуміння самого себе та життя, пізнання Бога, збереження природного середовища та подолання наслідків екологічних катастроф. Такий факт ми розглядаємо як негативний, особливо з огляду на майбутню професію досліджених студентів. Можливо, відповідні сенсорні зміни відбудуться у подальшому навчанні і пізнанні вибраного фаху.

У ході навчання в університеті у майбутніх психологів та вчителів фізичного виховання зменшується особистісна значущість значною мірою абстрактного, ідеалізованого бажання «жити безтурботно й при цьому обіймати весь світ»; натомість посилюється сенс пізнання та конкретної безкорисної допомоги цьому світові. При цьому зазначимо, що у процесі продовження здобуття вищої освіти кар'єра не набуває для них належної значущості, на противагу тому, що, дорослішаючи, сім'я наближається до смислового фундаменту власного життя. Можливо, статусні

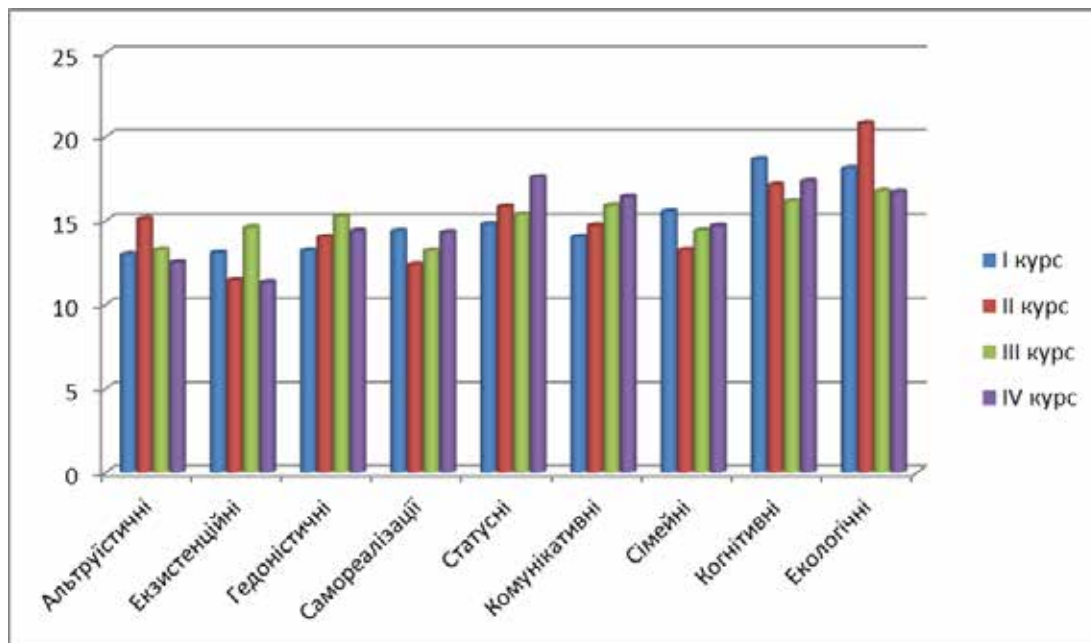

Рис. 3. Динаміка смислових утворень у студентів ППФ та ФФВ на 1-му – 4-му курсах

Примітка: згідно із запропонованою В.Ю. Котляковим процедурою, чим більшою є значущість певного сенсу, тим меншим є відповідний усереднений показник

смислові зміни настануть у подальшому, на порозі завершення здобуття освіти.

Динаміка базових груп життєвих сенсів студентів психолого-педагогічного факультету та факультету фізичного виховання на 1-му та на 4-му курсах наочно відображена на рис. 3.

Переконаємося, що у період від 1-го до 2-го курсу зростає значущість для дослідженої студентської молоді «самореалізаційних», «сімейних» та «когнітивних» життєвих сенсів. Спадає загальний рівень особистісного прийняття п'яти категорій відповідних сенсів: «альтруїстичних», «гедоністичних», «статусних», «комунікативних» та «екологічних» (у студентів ФФВ).

За допомогою U-критерій Манна-Уїтні для незалежних вибірок було виявлено відмінності між домінуванням життєвих сенсів у студентів обох факультетів. Значущими для студентів ФФВ є екзистенціальні (при $p \leq 0,05$), альтруїстичні (при $p \leq 0,01$) та самореалізаційні (при $p \leq 0,01$) сенси.

Загалом отримані результати відображають пріоритетність для всієї студентської молоді бути

вільним, незалежним, жити з духовними намірами як сенсу життя, що тільки посилюється від 1-го до 4-го курсу навчання. При цьому зростає прийняття самореалізаційних, сімейних, екзистенційних та когнітивних сенсів.

Висновки. Дослідження екологічної свідомості студентів психологічного факультету та факультету фізичного виховання засвідчило відмінності і в показниках її структурних компонентів, і в якості динамічних змін у ході професійної підготовки. Студенти-психологи продемонстрували високу сформованість екологічної свідомості. Ймовірною причиною такої відмінності є наявність у змісті їхньої професійної підготовки екопсихологічних дисциплін. Екологічні знання мають особливе значення для студентів вищих навчальних закладів як майбутніх природокористувачів. Психологічні особливості процесу формування екологічної свідомості у юнацькому віці зумовлюють спрямування педагогічних зусиль на допомогу студентам в опануванні естетичних технологій взаємодії особистості із довкіллям.

Список літератури:

1. Лук'янова Л.Б., Гуренкова О.В. Екологічна компетентність майбутніх фахівців : навчально-методичний посібник. Київ–Ніжин : ПП Лисенко, 2008. 243 с.
2. Скребець В.О. Екологічна психологія : підручник / В.О. Скребець, І.І. Шлімакова. Київ : Видавничий дім «Слово», 2014. 456 с.
3. Юрченко Л.І. Екологічні цінності в структурі екологічної свідомості й екологічної культури. URL: http://www.filosof.com.ua/Jornal/M_78/Jurchenko.pdf.

Panchenko V.O., Shlimakova I.I. DYNAMICS OF CHANGES IN THE COMPONENTS OF ECOLOGICAL CONSCIOUSNESS OF STUDENT YOUTH IN THE PROCESS OF PROFESSIONAL TRAINING

The article substantiates the relevance of the study of ecological consciousness in student youth and the need for ecologically appropriate changes in human consciousness through the updating of the content of ecological educational space.

An experimental longitudinal study of the components of ecological consciousness in student youth, namely its three components: ecological needs, ecological values and ecological orientation was performed.

Psychodynamic changes of ecological consciousness in students of psychological and pedagogical faculty and faculty of physical education during the study from the first to the fourth courses were analyzed.

Differences of indicators of ecological values in students of different faculties were established. So, during all years of research it is less expressed in students of faculty of physical training in comparison with students of psychological and pedagogical faculty. A comparative analysis of the dynamics of environmental values, which showed a declining trend in students of the faculty of physical education and a growing trend in students of psychology.

It was stated that the collaborative ecodisposition is an important structural component of the ecological consciousness in students of both faculties during the entire period of study. This fact testifies to the students' understanding of the essence of nature, their conscious determination of their actions and decisions in relation to the environment and the superiority of student youth in economic behaviour.

It was identified, that the priority among the life meanings in students of both faculties is the desire for freedom and independence, which increases from the first to the fourth year of study. At the same time, the acceptance of self-realization, family, existential and cognitive meanings is growing.

It was emphasized that conscious incompetence is equally inherent in the first years of study in students of psychology as also in students of the faculty of physical education. Positive dynamics and change from conscious incompetence in students-psychologists to conscious ecological competence in the third and fourth courses of study were recorded.

It was diagnosed a higher level of indicators of the components of environmental competence (except cognitive) in students of psychology. The probable reason for this difference is the presence of eco-psychological disciplines in the content of their professional training.

Key words: *ecological consciousness, ecological needs, ecological values, ecological orientation, student youth, professional training.*